

מגילת חיי

תולדות חייו של הרב ש. ק. מירסקי כתובות בידי עצמו

שמי: שמואל קלמן. נקרא אני על שם אבי־סבי מצד אמי. שמעתי עליו שהיה תלמידו של ר' איצל מוואלוז'ין. מקום מגוריו היה בעיירה דבוריץ, ושמעתי סיפורים על צדקותו. אמרו עליו שהאיכרים היו משתדלים בכל מיני הערמות שידרוך על שדותיהם משום סימן ברכה. גדול היה בתורה, ופרנסתו היתה על חכירת שדות.

שם המשפחה שלי הוא מירסקי. שם אבי ז"ל: משה צבי ושם אמי: אסתר שפרינצה. משפחת אבי היא מן העיירה זיטל פלך גרודנה. בכל התעודות הרשמיות רשום, שגם אני נולדתי שם. ואולם בחומש של אבי ז"ל כתוב: „ילד יולד לנו בן ניתן לנו, ב' אדר תרנ"ט, פה דובאטר, רוסיא". הואיל ונכתב שם העיירה זיטל בתעודות אבא הרשמיות, לא שיניתי מן הכתוב, אבל בבואי לרשום בכתב־אמת ובעצם ידי את הידוע לי, הריני כותב את הדברים כהווייתם. רשמי העיירה דובאטר חרותים בזכרוני הילדותי. זכרתי את הנהר דנייסטר. זכורים לי לילות שבהם היו אבי ואמי מגישים רהיטים כבדים מאחורי הדלת פנימה [= כלומר חוסמים את הכניסה לביתם] מפתח פורעי פרעות.

כבן חמש עליתי עם אבי ואמי ואחותי הבכירה ממני לארץ־ישראל. מפי אבא גודע לי אחרי־כן, שעמד על פרשת דרכים: לארץ ישראל או לאמריקה, והחליט: לארץ ישראל. הוא הוסיף, שהחלטה זו באה לו מפני חינוכי. סיפר, שבלייל הסדר האחרון לפני צאתנו מרוסיה לארץ־ישראל, שר „אחד מי יודע?" בנוסח ישיבתי, היינו: „אחד החופר בור שיח ומערה", „שנים אחוץ בטלית", „שלושה שאכלו כאחד", „ארבעה אבות נזיקין" וכו' — ואמר לי לחזור על זה וחזרתי; אז החליט שמקומי לא באמריקה.

כמתוך הערפל זכורה לי נסיעתנו בעגלה לאודיסה. שם היה לי דוד ושמו ר' הילל ארלינסקי. הוא היה מגיד, וחיבר ספר קטן על מניין המצות. אשתו היתה אחות אמי, וגם להם היה בן בגילי ושמו כשמי. כעבור שנים אחדות באו גם הם לארץ־ישראל והתיישבו בעטלית.

הקדימונו בארץ־ישראל סבי וסבתי מצד אמי. הם ישבו בשכונת „בית ישראל", ושם נתיישבו גם הוריי. למדתי זמן קצר בת"ת שבאותה שכונה.

כשהייתי כבן שבע או שמונה, לקחני סבי אתו יום יום לשיבת «תורת חיים», שהיתה בעיר העתיקה בשכנותו של מקום המקדש. סבי שכר לי רב אחד מחכמי הישיבה, שלימדני שתי שעות בכל יום. ובשאר שעות היום למדתי בעצמי על-יד אותו שולחן שישב אליו גם זקני.

יום אחד נודמנתי לשכונת מחנה יהודה וראיתי שם בנין חדש ונאה, שבחצרו שיחקו מאות נערים מבני גילי. נודע לי, שזהו סניף חדש לתלמוד תורה ישיבת עץ חיים». נכנסה בי תשוקה ללמוד עם נערים בני גילי והצעתי את הדבר לפני סבי. אמר לי: לעולם ילמד אדם במקום שלבו חפץ, רצונך, היכנס למקום זה, ובכל עת שתרצה לשוב — הרי ישיבה זו לפניך. נכנסתי לאותו תלמוד-תורה. חצי שנה למדתי בחדרו של ר' פייביל. וכשבא המשגיח ר' נחום רוגוונצקי, איש צנום וזריז ומלא תורה ופיקחות, לבחון את התלמידים, העלני לחדרו של ר' יונה לאפין. אותה שנה ביקר הרב הראשי ליהודי תורכיה חיים נחום, את ירושלים. בחרוני להיות הנואם לפניו. וזכרני שטיפסתי ועליתי על שולחן ופתחתי את נאומי במאמר הגמרא: «ר' אבהו כי הוה אתי ממתבתא לבי קיסר נפקן אמתא דבי קיסר לאפיה ומשריין ליה הכי רבא דעמיה ומדברנא דאמתיה בוצינא דנהורא בריך מתיך לשלם» [ובתרגום עברי: ר' אבהו, כשהיה בא מן הישיבה לבית הקיסר, יצאו השפחות של בית הקיסר לקראתו ושרו לו כך: מורה עמו ומנהיג אומתו. נר המאור, ברוך בואך לשלום]. כשגמרתי את דברי, נשקני.

נמלכתי וראיתי שאינו דומה לימוד ביחידות ללימוד בכיתה, שהחברים מעכבים את ההתקדמות ונוכרתי בדברי סבי ושבתי לשיבת «תורת חיים». רבי באותם הימים היה אחד מחכמי הישיבה, ר' מרדכי דוד לעוין. גדול בתודה ובעיקר בהסברה. אחרי-כן נתמנה להגיד שיעור בישיבת הבחורים של «עץ חיים». למדתי אצלו מסכת כתובות ולא פסחנו אף על פיסקא אחת מן ה«שיטה מקובצת». חוברת של חידושי תורה שרשמתי לעצמי נשארה בידיו של רבי, וכשבאתי לבקרו אחרי כמה שנים של שהייה בארצות-הברית, הוציא ממגירתו חוברת זו, שהיתה שמורה אצלו כל הימים, ומסרה לידי.

בימים שהייתי מהלך מביתי שבשכונת «בית ישראל» ל«מחנה יהודה», הייתי עובר על-יד בית ב«זכרון משה», שמשך את לבי. ראיתי בחצר בחורים מטיילים ומשחקים, ורצים לקול פעמון המצלצל אל תוך הבית. שאלתי מה טיבו של בית זה, ואמרו לי, ששם בית מדרש לרבנים מיסודה של «חברת עזרה». פתאום נכנסה מחשבה בלבי, שטוב לי ללמוד במקום הזה. שוב אמרתי לזקני מה שיש ברצוני והוא ענה לי כדרכו: לעולם ילמד אדם במקום שלבו

חפץ, אבל כאן הוסיף: צריך אדם ללמוד לכתוב (הוא קרא לכל מיני לימודים חיצוניים כתיבה), אבל בטוחני שתחשב דרכיך ותשוב רגלך אל הישיבה.

עולם חדש נפתח לפניי בבית־מדרש לרבנים זה. הלימודים היו בעברית. נתנו לי בחינה והכניסוני למחלקה אחת, שבה לימד תלמוד הרב ר' בן־ציון עוזיאל. המורה ללימודי חול היה מר יוסף יואל ריבלין, עברה חצי שנה והרב בן־ציון עוזיאל נבחר לחכם־באשי ביפו. חבורת תלמידים יצאה לחצר הרכבת בירושלים ללוותו לדרכו ליפו. בשם התלמידים נאמתי על תלמיד הנפטר מרבו, כשזה עולה ברכב אש וסוסי אש. כך נראתה בעיני הרכבת באותו זמן. הרב עוזיאל נשקני ובירכני בברכת אליהו לאלישע. חכם ספרדי, הרב לוי כמדומני, בא למלא את מקומו, אבל אני לא למדתי אצלו. העלוני למחלקה העליונה, שבה לימד הרב ר' בן־ציון קואינקה. מראהו לא היה נאה כזה של הרב עוזיאל. קטן־קומה היה ודיבורו בשטף, לא בנחת כהרב עוזיאל, אבל מלא וגדוש היה ונתחבב עלי מאוד. הוא הזמינני בשבתות לביתו שבשכונת "ימין משה". מרחק רב היה בין שכונתי בית ישראל לשכונתו ימין משה. מצאתיו יושב במרפסת מלאה חלונות ומלאה ספרים, כשרגליו מקופלות תחתיו על פני הספה. הוא קם בזריזות ובירכני לשלום והזמינני לשבת, כשמיהר לקפל את רגליו תחתיו, ואני לא ידעתי מה לעשות. ניסיתי אף אני לעשות כמותו ולא עלה בידי, והוא חיך בחיבה ואמר: כך מנהגנו [כלומר, מנהג אנשי המזרח]. הוא סיפר לי על ביקורו באמריקה, מקום שם נמצא אבי, ועל תשובות בהלכה מעניינות, שנדפסו ב"מאסף" שערך.

אבי, שהתפרנס מכתבת סת"ם [ספרי תורה, תפילין מזוזות], לא יכול לפרנס ביתו ונסע, כשהייתי כבן שמונה, לארצות־הברית. הוא נסע בשליחות מטעם מוסד בירושלים, ומפי כתביו נודע לי, שבבואו לניו־יורק השתתף עם דוד שוב, ממייסדי המושבה ראש פינה, ועוד אחד בעסק ראי־נוע קטן והצגת תבנית בית־המקדש שנעשתה בידי מורה אחד ושמו דוקטורוביץ'. הוא חשב, שיהא אפשר להחזיק ראי־נוע סגור בשבת, וכשנתברר לו שזו מן הנמנע משך ידו מן העסק וחזר לירושלים. במעט הכסף שחסף פתח חנות של מכולת בשכונת בית ישראל וכשכלה כספו חזר שוב לאמריקה. מיום שידעתי את אבא היה ספר תנ"ך קטן מונח בתיק טליתו והיה קורא בו לאחר התפילה כמה פרקים בכל יום. לפני עלות עמוד השחר היה לומד יום יום דף גמרא. בלילות הייתי נוהג ללמוד באולם ישיבת "מאה שערים" הסמוכה לשכונת בית ישראל. עם חצות לילה היה אבי בא כדי ללכת עמי בצוותא. כשהייתי שואל אותו: למה הטורח הזה? היה אומר: טוב ללכת בצוותא. ובלבי חשבת,

שהוא עושה את זה כדי לחזק בי את חשק הלימוד. ואמנם כשעבר עליי חצות לילה בלא לימוד מלא, פעמיים מתוך שיחה בטלה עם אחד הבחורים שנטפל אליי, פעמים מתוך עצלות המחשבה, היו עיניי מתמלאות דמעות כשהייתי רואה את אבא בפתח האולם, וחשבתי על הניעור בלילה ומפנה לבו לבטלה.

אחרי לימוד של חצי שנה במחלקת הרב קואינקה החלטתי פתאום לשוב אל הישיבה. כבר למדתי אז חולין ויורה דעה. ורוב חבריי היו גדולים ממני פי שניים. רובם היה ספרדים (מר עובדיה, שהיה אחרי כן רב העדה הספרדית בווינה ובא לניו־יורק ושם פגשתי, מר זונאנה, שלא נודמן לי מאז לראותו, וכמה אחרים). והרהרתי בלבי: הי כיצד? הייתכן למי שלא מלאו לו עוד אחת־עשרה שנה שיהא לרב? ומזה באתי להרהר על כל המוסד הזה הנקרא „בית־מדרש לרבנים“. נתעוררה תנועה בין התלמידים האשכנזים המעטים לדרוש מן ההנהלה, שיביאו רב מגיד שיעור מגדולי ראשי הישיבות באירופה. הבטיחו לנו שעומדים להביא את הרב מטאוורג, ומכיון שלא בא יצאתי וחזרתי לישיבה. יכולתי לראות באור פניו של סבי, כששמע על החלטתי זאת.

כשהייתי ל„בר מצוה“, נתנו לי סבי וסבתי במתנה שלושת חלקי שולחן ערוך יורה דעה. אותה שנה נוסד מוסד בשם „בית חינוך רבנים“. מייסדו היה, לפי השמועה, יהודי משיקאגו ושמו מר לייורוביץ. והעוסק בו היה יהודי ירושלמי שהיה באמריקה ושמו ר' יצחק ליב שפירא. זה היה קיבוץ של נבחרים מיישובות שונות שיצאו ממוצאי־שבת ועד ערב־שבת מירושלים לשכונת גבעת שאול, ולמד: שם בבית־הכנסת של השכונה על־פי תוכנית שהיתה תלויה על הקיר, ואכלו בבית־אוכל מיוחד שנוסד למען הקיבוץ באחד הבתים שבקצה השכונה, ולנו בחדרים פרטיים שבשכונה. מתחילתו היה קביוץ זה ביישוב מוצא, ולאחר הפסקה חזר ונפתח בגבעת שאול. המשגיח על הקיבוץ היה ר' הירש לזיטן, שנודע בשם ר' הירשל סלובדקר. ומגידי השיעורים היו ר' חיים מאיר ספילסקי (חתנו של ר' אליקום גציל מביאליסטוק) ור' מרדכי דוד לזין (שהזכרתי למעלה). למדתי שם שנה אחת, והיא שנת פרוץ מלחמת העולם הראשונה.

רבים מבני הישיבות, שהיו נתיני רוסיה, עמדו לפני הברירה, לקבל עליהם את הנתינות העותומנית או לעזוב את הארץ. רבים נסעו למצרים ומשם נתפזרו לארצות אחרות. אני הייתי נתין רוסי, אבל אבי היה בארצות־הברית, ובזכותו הייתי יכול להיחשב כנתין ארצות־הברית. גם גילי הצעיר (בן חמש־עשרה) גרם לי שלא חלה עליי עדיין הגזירה. נפרדתי מכמה מחבריי

שנתכנסו לאסיפה גדולה ברחבה שלפני בית-הכנסת "ישועות יעקב" במאה שערים. המגיד הירושלמי ר' נטע וייס קרא את הפסוק: "המביט לארץ ותרעד" (רמז לשנת תרע"ד) ואמר שנתקיימה בבני הישיבות הקלה האחרונה ש"ב"תוכחה": "והשיבך מצרים באניות". אומרים, הוסיף, שבונים רכבת ממצרים לארץ-ישראל, ומהיום יסעו בה ולא באניות. הרי שהגענו לסוף "התוכחה".

יום אחד אמרתי לסבי, שלא השארתי את מתנתו, ה"יורה דעה", ללא שימוש. אם כן אמר: הבה וניכנס לבית הרב מבוטין שיבחנך. דבר זה לא עלה בדעתי, אבל מכיון שאמרתי לא יכולתי עוד לחזור בי. הרב מבוטין, הוא ר' מתתיהו מדינצקי, מחבר הספר "מתת-יד" על ארבעת חלקי ה"שלחן ערוך". הוא היה רב בבוטין ובשרשוב, ובא בסוף ימיו לארץ-ישראל והתיישב בשכונת בית ישראל. הייתי מבאי ביתו, והפעם הוכרחתי, אחרי שנוקשתי באימרי פי, להסכים להצעת סבי שיבחנני. אחרי כן הציע לפני הרב מבוטין לקבוע אתו שיעור ב"חושן משפט" וב"אבן העזר". יום אחד נכנסתי לביתו והוא מסר בידי כתב-סמיכה. כל הדבר הזה היה זר ומוזר בעיניי. לא ידעתי כל זה למה. אבל פני סבי נהרו משמחה. כשנכנסתי בשבת לבית הכנסת "באר שבע" שבמעלה השכונה בית ישראל, והגבאי, ר' יהושע מאיר רייכמן קראני לתורה בשם "הרב" חוורו פניי, וכמעט שרציתי לברוח מבית-הכנסת. אחרי העלייה שאלתי אותו: מי גילה לך זה? והוא ענה: הרב מבוטין, וזו היתה מצוותו. מאז כבר לא יכולתי להסתיר את הדבר, אף-על-פי שלא יכולתי להשלים עמו כמה זמן.

בשנת תרע"ה (1915) נפטרו סבי וסבתי בשבוע אחד. על מצבת קברו של סבי בהר הזיתים כתוב: פ"ג הארי החי זקן יושב בישיבה כל ימיו ר' יהודה ליב בר' שמואל קלמן.

בשנות המלחמה נפסק הקשר שבין ארץ-ישראל וארצות-הברית. אמי מכרה כל כלי הבית, כדי לפרנס את עצמה ואת ילדיה. בבית-הכנסת שבאחת החצרות שבעיר העתיקה שנודעה בשם "חאש" נקבע שיעור למניין צעירים מתלמידי הישיבות, שניתן להם כיכר לחם בכל יום וארוחת תמיד של צהרים וארבע לירות תורכיות לחודש. הללו נחשבו למאושרים שבמאושרים, ואני בתוכם. היה קשה לי מאוד לקבל אותו כיכר לחם בכל יום. הייתי חוטפו בידי כאילו כפאני שד ומחביאו תחת מעילי. ידעתי שבבית מחכים לו. מגיד השיעור באותו קיבוץ היה ר' זרח בראוורמן, שמושב היה במאה שערים. למדנו ב"בא בתרא", ושיעורו היה ב"חושן משפט". השיעור היה מעניין וחביבתו. כשהוכרחו מטעם-מה להעביר את הישיבה הזאת מן ה"חאש" לבית הכנסת

רבן יוחנן בן זכאי שברחוב היהודים בעיר העתיקה, אמרתי בהלצה לר' זרח, שיש לברך ברכת הטוב והמטיב. למה? שאל אותי בארשת פנים מאוד רצינית. אמרתי לו: הטוב שלא הסריחו, והמטיב שבאו לקבורה (הכניסה ל"חאָש" היתה דרך מבואות סמויים, עמוקים ומסריחים ובית-הכנסת ריב"ז היה במעמקי האדמה). אז ראיתי בפעם הראשונה חיוך גדול ורחב על פני ר' זרח, שהיו תמיד כאילו נזעמים, אף-על-פי שהיה מלא אהבה ומסירות לתלמידיו.

בשנת תרע"ז (1917), כשנצטרפה מדינת ארצות-הברית לארצות הנלחמות כנגד תורכיה, נגזר גירוש על כל נתיני ארצות הברית. כרוזים קראו ברחובות בדומיית הלילה ובצהרי יום: כל נתיני אמריקני שלא יירשם, סופו לתלייה. זמן מה נחבאתי בפנינת גג באחד הבתים שבשכונת בית ישראל ואמי היתה מעלה לי אוכל דרך סולם. אחרי שהתחיל ה"מוכתר" של השכונה להציק לה ולדרוש פיצוי בשווה-כסף, היינו בשארית כלי הבית והתכשיטים שעוד נשארו לה, החלטתי ללכת ולהייתצב. אותו יום שישי בשבת היה, ובית הממשלה בו נאסרנו נתמלא אנשים. אני הייתי הצעיר שבחבורה, על סף שנת החובה להתייצב. בשבת נשמעו תותחי היריות של משחררי ירושלים, ובמוצאי שבת העמידו את כולנו בחצר ומנו אותנו בשוט ופקדו עלינו לצעד קדימה. אנו היינו עולים במעלה הרהיזיתים ממזרח לירושלים, וצבאות הבריטים נכנסו לירושלים ממערבה. קשה מאוד היתה אותה הפרידה מירושלים. הלכנו ברגל כל אותו הלילה והיום עד שהגענו ליריחו. שבוע שלם נמשכה דרכנו מירושלים לדמשק. בתי-האסורים ביריחו, רבת-עמון (עמאן) ובכל הערים שעברנו בהם היו לנו למלון. בו ביום שהגענו לדמשק הביאונו השוטרים לראות במראה המבהיל של תליית בלקינד ולישנסקי בדמשק, זו היתה הזרת איום. שם שוחררנו ועלינו היה להתייצב יום יום לפני המשטרה.

בין הגולים בדמשק היה גם מר דוד ילין. שם נתוודענו. עם שחרורה של דמשק נתחברתי לחבורת הולכי ברגל כדי לחזור לא"י. כשעמדתי לצאת, באו דוד ילין ואשתו וגערו בי: היצאת מדעתך? ומנעוני לצאת. אחרי-כך נתחברתי לחבורת רוכבי על גמלים. במוצאי-שבת יצאה האורחה לדרך. שבוע שלם ארכה הנסיעה. פעם אחת כשעליתי על הגמל ולא הספקתי לתפוס בו בידי, התרומם פתאום על רגליו האחוריות והשליכני בכוח, ואימלי תפסני אחד מן החבורה בידי ממש היו מתרסקים אבריי. הגענו בערב-שבת לשכם. שם שבתנו. ביום הראשון בבוקר, לפני שעמדנו להמשיך בדרכנו ירושלימה, באה עגלה שלוחה משם. דבר נסיעתנו נודע לבני המשפחות בירושלים ואמי שילמה לאותו עגלון כדי להביאני משכם. בבואי סיפרה לי אמי, שיהודי אחד בא והחזיר לה את ה"יורה דעה" שסבי נתן לי במתנה ושמכרה אותו אמי בשעת

הדוחק. האיש שאל, כמה קיבלה בזמן שמכרה ולא רצה לקבל אף פרוטה אחת יותר מזה, והיא חשבה את הדבר לנס.

נתארסתי לבתו של ר' יוחנן דוד סלומון. לאחר זמן נודע לי, שהייתי נוכח בלא-יודעים בשעת הבאתו ארובו של חותני לירושלים. ביום ראשון אחד, כשהלכתי בדרך לגבעת שאול, ראיתי הלוויית מת ונצטרפתי אליה. שמעתי אדם אחד מספיד את הנפטר ואומר: פני משה כפני חמה ופני יהושע כפני לבנה. האיש משה היה ר' יואל משה סלומון, אבי חותני, וביהושע נתכוון המספיד לחותני שהלך בדרכי אביו בבניין היישוב. המספיד, נודע לי אחרי כן, היה דוד ילין.

דוד ילין הציע לפניי להיכנס למחלקה הסמסיימת של בית-המדרש למורים ולהיבחן בכל המקצועות כדי לקבל תעודת מורה, וקיבלתי את הצעתו. כל מורה נתן לי את רשימת הדברים שעליי להיבחן בהם במקצועו וקבע לי זמן לבחינה. כשישבתי בביתו של מר לדיז'ינסקי ורשמתי בפנקסי את השמות פלאנימטריה, סטיריאומטריה, טריגונומטריה, השגחתי שלא יראה כיצד אני כותב שמות אלה. ששמעתי אותם אז בפעם הראשונה בחיי, וכששאלני מתי רצוני להיבחן, אמרתי בעוד שלושה שבועות. אחד מחברי המחלקה, שמו אלנקוה, שהיה בקי במאתימטיקה וקצת מוזר בדרכיו, התנדב ללמדני. כשהגיע מועד הבחינה עמדתי בה בהצטיינות. כשנכנסתי לחדרו של מר שלמה שילר, שהיה המורה לפסיכולוגיה וביקשתי ממנו את רשימותיו שהיה מרצה על פיהן, כדי שאוכל להיבחן במקצוע זה, הביט עליי בסבר-פנים מיוחד. בראשונה תמה קצת על העזתי ולבסוף חייך והשתטח מלוא קומתו על הרצפה. והוציא ערימה גדולה של ניירות מתחת למיטתו ומסרה לידי ואמר: הא לך כל תורתי שאני מרביץ. לאחר ימים אחדים באתי אצלו ואמרתי לו: תורתו בתוך מעיי, נראה אם עיכלתיה. והאיש החביב הזה שאלני בקולו המלטף כמה שאלות ואמר: טוב מאוד. לאחר שעמדתי בכל הבחינות המיוחדות לפני כל אחד מן המורים בחזמר שנלמד עד הכיתה המסיימת, נכנסתי לכיתה זו ונבחנתי ביחד עם שאר התלמידים את בחינות הגמר. כשעמדתי כבר לקבל את התעודה, קפצה עליי צרה. מר א. מ. ליפשיץ, שהיה מורה להיסטוריה ישראלית ולספרות (כשנולד אחרי-כן בית-המדרש למורים "מורחי" היה למנהלו הראשון), סיפר לי שנודע לו שאני מוסמך לרבנות ולפיכך הציע בישיבת חבר המורים שיוסיפו הערה לתעודתי על כך. ואולם לר' א. מ. ליפשיץ היה בר-פלוגתא בחבר המורים, והוא המורה ח. א. זוטא. כל מה שהציע הראשון התנגד לו השני. ובכן, התנגד גם להצעתו זו, ונימוקו: אין כותבים בתעודה הניתנת מתאריך שבו נכתבה אלא דבר השייך לבו ביום ולא מה שאירע בעבר. כל אותו סיפור

שסיפר לי מר ליפשיץ, לא היה מוכן לי, וגם לא עניין אותי. אבל ראיתי שהדבר נוגע ללבנו. עליך, אמר, לקבל "סמיכה" נוספת מרב ירושלמי שתיכתב היום, כדי שאוכל לבטל את דברי ההבל של אותו איש. אבל היתואר, טענתי, לבוא לאיזה רב ולבקש ממנו "סמיכה", כדי שירשמוה בתעודת בית-מדרש שאין רוח חכמי הישיבות בירושלים נוחה ממנו? אתה שוגה, טען. נכנסתי לביתו של הרב ר' יוסף גרשון הורביץ, הדיין זמורה צדק במאה שערים, וסיפרתי לו גופא דעובדא. אותה שעה נכנסה לביתו אשה בשאלה חמורה. התחלנו נושאים ונותנים באותו עניין, קם ואמר לי ברוב ענוותנות, הלא בקי וחרוף אתה יותר ממני, ותפס את העט וכתב: "יורה יורה ידין ידין וכו' וכו'". בו ביום הבאתי את זה אל ר' א. מ. ליפשיץ, ופניו צהלו משמחה שניצח את בעל דברו. ומאז נקשר אליי בקשרי ידידות עזים.

מייד לאחר חתונתי, בין יום הכיפורים לסוכות תר"פ (1920), נתמנתי למורה בבית-הספר "תחכמוני" בירושלים. באותה שנה נפתח בית-הספר למשפטים מטעם ממשלת א"י והייתי מתלמידיו הראשונים. מנהל בית-הספר היה פרידריק גודבי, מי שהיה מקודם ראש בית-הספר למשפטים בקאהיר. נורמן בנטוויץ, היועץ המשפטי בממשלה המאנדטורית, וגד פרומקין, שופט בית-הדין העליון, וד"ר די האן ואחרים, היו בין המורים. די האן שבא לירושלים כמי ששייך ל"מזרחי" וקיבלתיו בנאום ברכה בשם "המזרחי הצעיר" (זה היה לפני ייסודו של "הפועל המזרחי" בא"י) שינה, כידוע, את דרכו. פעם אחת התהלכנו ברחוב העיר ומי שהוא עבר וירק לעבר פניו. אמר לי: זהו לכבודך. אמרתי לו: מה פירוש הדבר? ענה לי, שאילו היה מהלך יחידי בוודאי היו יורקים אל פניו ממש. ובכן, שאלתי אותו, מפני מה אינך חוזר בכך? אמר: אינני יכול עוד. בתרפ"ד (1924) קיבלתי את הדיפלומה שניתנה מבית-הספר למשפטים, ובתרפ"ה הייתי היושב-ראש הראשון של אגודת מסיימי הית-הספר. כשנוסדה "חברת המשפט העברי" הייתי מראשוני חבריה, וכשהרצייתי באחת האסיפות של החברה על תקנות רבינו גרשום מאור הגולה, בא גם ר' א. מ. ליפשיץ, נשען על מקלו, להרצאה זו. הרב ש. אסף, שישב בראש, דיבר עליי כעל הצעיר שבחבורה, שעולה על הזקנים. הדברים שהיו בוודאי מופרזים עמדו תמיד לנגד עיניי ולא נתנוני להזניח את חלום תחיית המשפט העברי שעלה לפניי עם שחר ימי. באמריקה ניסיתי פעמים אחדות לכנס חברות של צעירים יודעי דת ודין ולהרצות לפניהם על המשפט העברי, ומהם התחילו להתעניין במחקר המשפט העברי. כשהיה ד"ר מרדכי אליאש בניו-יורק כבא-כוחה של ירושלים במושב האו"ם, לפני ייסודה של המדינה, הזמנתי להרצות בחבורה זו, וכשכתבתי עם תקומת המדינה מאמר על משפט התורה

במדינת ישראל, כתב לי הרב אסף, ששמח מאוד לראות כי כמוהו אני חוזר לאהבתי הראשונה, ובאמת אני מצטער כל הימים שלא חזרתי עדיין חזרה גמורה לאהבתי זו.

מייד לאחר שנשמכתי מבית-הספר למשפטים עלה בגורלי להיות מסדר את הערעור הראשון על פסק-דין שיצא מאת הרב ר' י. א. ציטרון מפתח-תקוה. כל הרעיון של בית-הדין לערעורים בתחום משפט התורה היה חדש ומפוקפק. עוד רבו המערערים כנגד עצם ייסודו של בית-דין זה, ובא לביתי הרופא ד"ר אהרן מזיא ואמר לי, ששמע שאני מוסמך לרבנות ולמשפטים ולפיכך הנני היחיד שיכול לעזור לו. הוא סיפר לי שיצא פסק-דין כנגדו וכנגד חתנו מר איזאקסון מאת בית-הדין בפתח-תקוה בעניין טענת בר מיצרא שהיתה למר רוזוב על אדמה הסמוכה לפרדסו, ומכיוון ששמע שאפשר לערער על פסק-דין רבני לפני בית-הדין לערעורים העליון, הרי הוא מבקש ממני להיות בא-כוחו בעניין זה. סדרים קבועים לא היו עדיין בדבר. נקראה אסיפה מלאה של חברי הרבנות הראשית בראשותו של הרב קוק זצ"ל. שני בעלי הדין, מזיא ורוזוב, באו גם הם. שאלתי את הרבנים, אם יש צורך בבעלי הדין והחליטו לאחר העיון שאין בהם צורך. התחיל רוזוב צווח מפני מה מגרשים אותו — עד שעלה בידי להסביר לו, שבית-הדין לערעורים לא ידון בעובדות כי אם בחוק גופו, ונפטר בשלום. דיברתי כשעה על צדקת ביטולו של פסק-הדין. הרב ציטרון זצ"ל כתב את פסק-דינו בנימוקים ובראיות. ולפיכך יכולתי לבוא מזויין בחבילות של ראיות ונימוקים אחרים כנגדם. כשסיימתי את דבריי והרבנים החליטו לדחות את ההחלטה הסופית לשיבה שנייה, שאלתי אם נרשמו דבריי. כשענו: לא, ואמרו שזוכרים אותם, טענתי: לבא דאינשי אינשי [=לבם של בני אדם דרכו לשכוח] אמר לי, הרב קוק זצ"ל בחיור, שבוודאי הכינתי את דבריי בכתב, ולפיכך טוב לי למוסרם כמו שהם. וכן עשיתי. הוצאתי מכיסי את ראשי הדברים והשארתי אותם בבית-הדין. לאחר שבועות אחדים יצא פסק-הדין שכלל את כל דבריי ונתבטל פסק-הדין הקודם. כשהבאתי את פסק-הדין הזה לשיש ד"ר מזיא, קרא את הדבר כמה פעמים ולא האמין למראה עיניו. אחר-כך נתן לי את ידו ואמר לי: אני מברך שהחינו על הסדר החדש בישראל. חשבת, אמר לי, שתבוא פשרה, ולבסוף בא זיכוי גמור וביטול פסק-הדין של רב חשוב. מה גדול הוא היום וכמה יגדל האמון במשפט העברי לכשייוודע הדבר הזה ברבים. שתינו "לחיים", והוא לא פסק מדבר על החידוש הגדול הזה.

בסוף שנת תרפ"ו יצאתי אני ואשתי ובני בן החמש מירושלים לבוא לניו-יורק. מאוד היתה קשה עליי הפרידה. תלמידיי בבית-הספר "תחכמוני"

נתנו לי במתנה ש"ס קטן הוצאת "חורב". רצייתי שיכתבו בצד ההקדשה מאמר אחד מאבות דרבי נתן. פתחתי והראיתי עליו: ת"ח שיצא מא"י לחוץ-לארץ סרת. לא רצו לכתוב, אמרתי להם: ראו מה כתוב אחרי כן: ואף-על-פי שסרח משובח הוא מכל הת"ח שבחוץ-לארץ, משל לברזל הגדואי וכו'.

בשנת תרפ"ב ניסה אבי שוב פעם להתיישב בארץ-ישראל. הפעם פתח בית-מסחר לנייר ברחוב הנמשך ממאה שערים לשער יפו. השקיע בזה את רוב הונו שחשך באמריקה ולא עלה בית-מסחרו בידו. כשהפסיד את כספו והוכרח לחזור בפעם השלישית לאמריקה, נלוו אליו גם אמי ואחי ואחותי הקטנים. ביקשה אמי הבטחה ממני ומאשתי, שנבוא גם אנו להיות קרובים להוריי. אחרי שלוש שנים של פרידה, ובייחוד לאחר קבלת טלגרמה להתפלל עבורה, מפני שעליה לעשות ניתוח באוזן, קמנו ונסענו. הוריי גרו ברחוב הנרי, מול ישיבת ר' יעקב יוסף. ראיתי בפעם הראשונה לתמהוני שקוראים למוסד שבו לומדים ילדים קטנים בשם "ישיבה", ולא הובן לי הדבר. לאחר זמן הצדקתי את אלה שעשו כן על שם שאיפתם הסופית. סמוך לאותו רחוב נמצאה ישיבת ר' יצחק אלחנן. בשבוע הראשון לבואי בא לבקרני דוד אשתי, ר' מנדיל פרוש מירושלים, שנמצא באותה שעה בניו-יורק, והוא הציע לפניי להיכנס עמו לישיבה זו ולהתוודע אל ראש הישיבה ד"ר רבל. מתחילה סירבתי ואמרתי לו: האף זו מעין הישיבה שמעבר לרחוב? ענה לי: לא. זו ישיבה של בחורים. הלכתי עמו. משיחה ראשונה עם ד"ר רבל נודע לי שהוא בקי לא רק בש"ס ובפוסקים אלא גם בספרות ההווה. כשנודמנה השיחה על תחיית המשפט העברי בא"י, הוציא מן הארון חוברת והראה לי את תמצית ההרצאה שהרצייתי בירושלים. ישיבה זו אף-על-פי שנמצאה בבניין הדומה לחורבה, עשתה עלי מייד רושם. שם מצאתי גם את הד"ר פנחס חורגין, שלמד בנערותו גם הוא בישיבת "תורת חיים". כשהציע ד"ר רבל לפניי להצטרף לחבר המורים של המוסד וללמד תלמוד בבית-המדרש למורים של הישיבה, קיבלתי עליי. קרוב אחד היה לי ממשפחת אמי, ושמו הרב ר' חיים קולודיצקי, ששימש רב בבית-הכנסת באיסט ניו-יורק אשר בברוקלין (לאחר זמן התיישב בירושלים ונפטר שם בזמן אחד מביקוריי בירושלים והשתתפתי בהלווייתו). הוא הזמינני לדרוש בבית-הכנסת שלו, ולאחר ששמע שקיבלתי על עצמי להורות בבית-המדרש למורים של הישיבה, נד לי בראשו ואמר: אילו יכולתי לנאום כמותך, הייתי מרעיש את העולם ולא הייתי פונה כמותך ל"מלמדות". כל הסברותי לא הועילו לו.

בשנת תרפ"ז ביקר הרב ר' בן-ציון עזיאל בניו-יורק. הזמנו אותו לשיעור בישיבת ר' יצחק אלחנן. אז השיח לפניי את דאגתו על תלמוד-תורה

של קהילת גולי אר"ץ (ארם צובא) בלב העיר ברוקלין, המתנהג כאילו היה בארם צובא לפני מאה שנה. החדש הוא בחזקת חשוד בעיניהם, ואת הישן אין בידם לקיים בעולם החדש. הפציר בי הרב עוזיאל, שאקבל על עצמי לכשיזמינוני לנהלם. בי, הוא טען, יתנו אמון כממוג הישן והחדש. לא יכולתי לסרב וקיבלתי על עצמי את העבודה הנוספת של הנהלת תלמוד התורה "מגן דוד" על עבודתי הקבועה בישיבת רי"א. עברתי לגור בברוקלין בקרבת מקום לאותו מוסד. בשנת תרפ"ח עברה הישיבה לבניינה החדש ברחוב 186 ושדרת אמסטרדם אשר ברמת ואשינגטון. תפקידי במוסד הישיבה הלכו ונתרבו. נתמנתי גם לחבר הפאקולטה של ישיבה קולג'. ביקשתי מאנשי "מגן דוד" לשחררני, אף-על-פי שנתקשרתי עמהם בחוזה לפחות לשנתיים ימים. הבטחתי להם לנהלם בעצה גם מרחוק, וכן עשיתי. רבים מהם, ובייחוד מר יצחק שלום, נשיא הקהילה, נשאר קשור עמי כל השנים.

דאגתי הגדולה היתה חינוך בני שבא עמנו לניו-יורק בהיותו בן חמש. מתחילה למד בישיבת ר' יעקב יוסף, וכשעברנו לגור בברוקלין למד שנתיים בבית-ספר כללי. יראתי מאוד, שמא ישתקע בתרבות לא-ישראלית ועקרנו את דירתנו לשכונת בורו-פארק סמוך לישיבת "עץ חיים".

יום אחד נכנסו לביתי אנשים אחדים ובפיהם בקשה. הם סיפרו לי על בית-הספר לנערות "שולמית", שנוסד על-ידי איש אחד בשם הרב ואלק, וכשלא יכול לקיימו ונצטבר חוב של כמה אלפים דולרים עקר מן המקום ועזב את בית-הספר הזה לנפשו. מספר התלמידות היה בערך כ-30, ונערות בנות גיל שונה למדו בחדר אחד. הם מוכנים, המשיכו, לקבל על עצמם את הדאגה לכלכלת בית-הספר, אם אני אקבל עליי את הדאגה למצבו החינוכי. כשעניתי להם בחיוב, ראיתי בפניהם שמחה והשתוממות כאחד. הסברתי להם שאני עושה את הדבר הזה למעני. בת יש לי, ילידת אמריקה, ואני שרוי בדאגה לחינוסה. אותו זמן עוד לא היה בית-ספר לבנות יומי בניו-יורק, מאז נתקשרתי לבית-ספר זה כיושב-ראש ועד החינוך שלו עד היום.

שוב נכנסו לביתי ביום אחד אנשים אחדים, והם באי-כוח "בית הכנסת ישראל הצעיר דבורו-פארק", וביקשו ממני להגיד לפניהם שיעור בתלמוד בכל שבת אחרי הצהריים. יש ביניהם, טענו, מביני דף גמרא, וניסו כמה פעמים לקבוע שיעור בגמרא, ולא נמשך הדבר אלא שבועות או חודשים ובטל. הסכמתי לקבל על עצמי שיעור בתלמוד בבית-הכנסת הזה, אחרי שעברו שנים אחדות ונתרבו שומעי השיעור לכדי שישים-שבעים, הצעתי לפניהם ליסד במקום שיעור השבת בלבד לימוד הדף היומי העולמי, שנוסד על ידי הרב ר' מאיר שפירא מלובלין. הם נטלו על עצמם ואני הטלתי על עצמי

שיעבוד זה. כשסיימו בפעם הראשונה את הש"ס וערכו את הסיום הגדול, מסרו לי כתב-רבנות וביקשו ממני לשמש כרבה של קהילת ישראל הצעיר דבורו-פארק. לאחר שהבטיחו, שלא יטרידוני בהשתתפות באסיפות, וגם לא יטילו עליי דרשות בכל שבת, כי אם בשבת שמברכים בה את החודש ובשבתות שיש בהן בר-מצווה ובחגים, קיבלתי עליי עול רבנות זו.

בית-כנסת זה ובית-ספר "שולמית" נמצאו שניהם בבתי שכורים. התחילה מגבית משותפת לבניית בית גדול שיכיל את שניהם, ואחרי מאמץ רב נשלם הבניין.

עם ייסוד מכללת הישיבה (ישיבה קוליג') נתמנית תחילה מרצה, ואחר-כך פרופיסור בו. ועם ייסוד בית-הספר למוסמכים על שם ברנרד רבל נתמנית פרופיסור לספרות תלמודית (רביניקס).

בשנת תש"ד, עם התרחבות תחומי המוסד לכלל ישיבה-אוניברסיטה עלידי נשיאה ד"ר שמואל בלקין, ייסדתי את הרבעון "תלפיות" בעריכתי. בשנת תש"ז ביקרתי בספריות הגדולות שבאירופה וצילמתי מאות כתבי-יד, ובשובי ייסדתי סדרת ספרים בשם "מן הגנוז לאור", הוצאת "תלפיות". בשנת תשי"ב ייסדתי בניו-יורק ובעת ובעונה אחת עם זה בירושלים את המכון למחקר "סורא", שמתפקידו לקשור קשרי מדע ומחקר בין אמריקה וישראל. בשנת תשי"ד הופיע ספר השנה הראשון בירושלים בשם "סורא" בעריכתי.

כדי להבין את נפש הנוער היהודי באמריקה, שאתו הנני בא בקשר יום-יום בעבודתי בישיבה-אוניברסיטה (וגם בבית-הכנסת "ישראל הצעיר"), נכנסתי בחודש הראשון לבואי לאמריקה לקוליג' של אוניברסיטת ניו-יורק, שהיה הקרוב ביותר לבית שבו נמצאה ישיבת ר' יצחק אלחנן באותה שעה, קיבלתי את התואר "ב. א." באוניברסיטת ניו-יורק וכתבתי מחקר על תולדות ה"ג'ורני" והתפתחותו (הואיל ומקצועי הראשי בקוליג' היה תורת המדינה ולקחתי מה שנקרא בשם "הונוריס קורס" באותו מקצוע, נדרשה כתיבת דיסרטציה באותו קורס). את התארים Ph.D., M.A. קיבלתי במכללת קולומביה, במחלקת הפילוסופיה. את הדיסרטציה לתואר M.A. כתבתי על הנושא: "דרכי הפירוש של המשנה על ידי האמוראים". ואת הדיסרטציה לתואר Ph.D. כתבתי על הנושא: "שאלות דרב אחאי, מהותו טיבו, והשוואת כתבי-היד של ספר בראשית מן השאלות, יחד עם תרגום באנגלית של הטכסט.

מן היום הראשון לבואי לניו-יורק היתה ידי עם ההסתדרות העברית באמריקה, שימשתי בתפקידים שונים, ועכשיו אני יושב-ראש הנשיאות.

בשנת תרצ"ט (1939) השתתפתי בקונגרס הציוני בג'ניבה. המאנדאט ניתן לי עלידי "המזרחי" ו"הפועל המזרחי" בקאנאדה. דומני, שזו היתה הפעם

הראשונה של מציגת שתי ההסתדרויות הללו בציר אחד. הרבה פעמים הוזמנתי על-ידי "הפועל המזרחי" בקאנאדה להרצאות, ובאחת מן הוועידות השנתיות בחרו בי לנשיא-כבוד של "הפועל המזרחי" בקאנאדה. אף-על-פי שלא הייתי מעולם תושב קאנאדה הם ראו בי חבר. באופן רשמי השתייכתי ל"מזרחי" בארצות-הברית והייתי חבר הוועד האדמיניסטרטיבי, ויושב-ראש הוועדה להוצאת ספרים. אבל גם בארצות-הברית ראו בי אנשי "הפועל המזרחי" כמנהיגם הרוחני. בביתי נוסד השבועון האנגלי של הסתדרות זו, וקראתי לו בשם "דהי ג'ואיש הוריוון". אף הייתי עורכו של שבועון זה בשנה הראשונה לקיומו. האמרה שהצעתי לביאור שם השבועון כמהות "הפועל המזרחי": "תא ואחוי לך היכא דנשקי רקיעא וארעא אהדדי", הופיעה שנים אחדות בראש העיתון ואחרי-כן נעלמה.

בשנת תשי"ט הוזמנתי מטעם "המזרחי" במכסיקו לפתיחת המגביה של "קרן ארץ-ישראל של המזרחי". בשנת תשי"ב ביקרתי במחנות שארית הפליטה באיטליה ובצרפת מטעם הקונגרס היהודי העולמי. בשנת תשי"ב הייתי עם מסדרי הכינוס הראשון של הברית העברית העולמית בירושלים, ונבחרתי לסגן נשיא. בשנת תשי"ג הוזמנתי מטעם הסוכנות היהודית לפתוח את חודש לימודי היהדות באנגליה. עברתי בתור של הרצאות, שנערך עבורי על-ידי ועד מיוחד בחסותו של הרב הראשי, בכמה ערים באנגליה.

בשנת תשי"ו הוצאתי את "חיבור התשובה לרבנו מנחם המאירי", גוף הספר מאת הרב אברהם סופר, ומבוא על תולדות המחבר עם הערות ותיקונים והשוואות לכ"י אחר משלי. סידרתי מתחילה בדפוס את כל הספר על-פי שני כתבי-יד שהיו לפני עם הערות משלי, אבל כדי שלא יצאו שני ספרים בבת-אחת — אף שלא היו כאחד — צירפתי את שלו לשלי והוספתי את ההערות והתיקונים על-פי ספרי. הספר נדפס בהוצאת "תלפיות" ישיבה-אוניברסיטה, כמספר א' בסידרת הספרים "מן הגנוז לאור".

בשנת תשי"א הופיע ספרי "בין שקיעה לזריחה" בהוצאת "סורא", ירושלים—ניו-יורק. הספר זכה בפרס "קרן למד" באותה שנה. בשנת תשי"ג יצא ספרי "ארץ וימים" בירושלים בהוצאת "סורא".

בשנת תשט"ז ייסדתי מכון ישראלי בישיבה-אוניברסיטה בסיוע המחלקה לתרבות וחינוך תורניים בגולה של הסוכנות היהודית. היושב-ראש של המחלקה הזאת, הרב זאב גולד, פתח מכון זה בנשף חגיגי.

חבר אני לאגודת הרבנים של ארצות הברית וקאנאדה, ונשיא ועד הרבנים של בורו-פארק. אבל עיקר עסקי הוא במוסד שאני מכהן בו כפרופיסור.

אחרית דבר

(תוספת ל"מגילת חיי" מאז ועד אחרון יומו)

הרשימות האוטוביוגרפיות "מגילת חיי" נכתבו בשנת תשט"ו בשביל מכון "גנוזים" בתל-אביב. העתק הרשימות נשמר בידי הסופר המנוח דניאל פרסקי בניו-יורק ונתפרסמו ב"הזואר" ובהשמטות ב"הצופה" (ראה בביבליור גרפיה). — מאז תשט"ו המשיך הרב מ. בהוצאת הקבצים "תלפיות" ו"סורא" (מן האחרון הופיעו ד' כרכים) ובבטאון האקדמיה העברית באמריקה, "פרקים" (א—ד, ניו-יורק, תשט"ז—תשכ"ו), וכן גם ערך את המאספים "מוסדות התורה באירופה בבנינים ובחורבנם" (תשט"ז), "אישים ודמויות בחכמת ישראל באירופה המזרחית" (תשי"ט), ו"סיומי המסכתות במשנה ובתלמוד בבלי — ספר ההדרגים" (תשכ"ב). בתש"ך—תשכ"ו הוציא ד' הכרכים של שאילתות דרב אחאי גאון וההדיר את "שבלי הלקט השלם" (תשכ"ו).

בקיץ תשכ"ד הוזמן הרב מ. על-ידי נשיא ישראל, מר זלמן שזר להיות אורחו. במכתב-ההזמנה כתב לו כדברים האלה:

"שמחתי לקבל מידך את ספר שאילתות דרב אחאי גאון, חלק שלישי, שהשכלת להוציא עם באוריך המאירים לשמחת כל שוחרי ספרותנו העתיקה. ויקרה לי השמועה, כי גם החלק האחרון מוכן אתך בכתובים ואילו יכולת לשבת כאן כשלושה חדשים, היית יכול להכינו לדפוס".

כשהגיע הרב מ. להשלמת מפעלו הגדול מתה עליו חברתו בחיים, שולמית לבית סלומון (נפטרה בליל ד' של חנוכה, כ"ח כסלו, תשכ"ה). האבידה הגדולה פגעה בו קשה. את אסונו תינה בשתי רשימות: "על מות הרעיה" ו"בית אשה" (הדאר, גליון ו, ז, תשכ"ה), ובהן העלה על נס את תכונתה, טוב לבה והשכלתה העברית הרחבה. לזכרה הקדיש גם את מאמרו "אשת חיל" (הדאר, גליון י, תשכ"ה) ועמד להנציח את שמה על-ידי הקמתה של ספרייה "היכל שולמית" בבנין מכון סורא שאמר להקים בירושלים לחקר ספרותנו העתיקה.

כשהתאושש מעט מאסונו המשיך הרב מ. בפעילותו הענפה בחקר תורת ישראל וספרותו ובעסקנותו הלאומית והעברית. לא עברו יום ולילה ללא עבודה

שקודה על אחת מתכניותיו הרבות. בקיץ תשכ"ז, הקיץ האחרון בחייו, עוד השתתף בתכנית "השבוע העברי" שנערך מטעם ההסתדרות העברית באמריקה. נחשף הרצאתו היה: "ירושלים כעיר הקודש וכעיר הבירה לישראל". כן גם הירצה בסמינר הקיץ הט"ו למחנכים דתיים מטעם המחלקה לחינוך ותרבות תורניים של הסוכנות היהודית. לאחר שיחרורה של ירושלים, לא עצר ברוחו והתגבר על חולשת גופו ונסע לראות את עיר חמדתו שהתרפק עליה כל הימים והיא היתה מיטב הגיגיו. אהבתו הגדולה לעיר הקודש, שזכה לראות בנס התאחדותה, המריצתהו לערוך כנס למען ירושלים בהשתתפות חכמיה וסופריה בז' מנחם-אב תשכ"ז. בשובו לאמריקה חלה את חליו אשר מת בו, בעצם עבודתו הפוריה, ביום א', כ"ו אלול, תשכ"ז. מותו עורר אבל כבוד בין אלפי ידידיו ומוקירי שמו. קהל רב של גדולי תורה, חכמים וסופרים, חברים ותלמידים משיבה אוניברסיטה, "ישראל הצעיר" ה"מזרחי" והסתדרות עברית, נציגי הסתדרויות ומוסדות תורה, חינוך ותרבות ושומעי לקחו בעל פה ובכתב מכל הזרמים ביהדות הניו-יורקית. באו לחלוק לו את הכבוד האחרון. בין המספידים היו: ד"ר שמואל בלקין, ראש ישיבה אוניברסיטה, הרב צבי וולברג, יו"ר ועד הרבנים בבורו-פארק, אהרן קרומבין מטעם בית-הכנסת של "ישראל הצעיר", שבו שימש הרב מ. רב ומורה במשך שנים רבות, ובן המנוח הגדול, פרופ' דוד מירסקי, דיקן מכללת שטרן (דברי הספדו באים בכרך הזה).

ת. ל.